

УДК 352 (477.74) "17/19"

Коваль Геннадій Павлович (1968 р.н.). Закінчив у 1991 р. історичний факультет МАПУ. Викладач кафедри філософії Миколаївської аграрної академії. Заочно навчається в аспірантурі МАПУ. Тема кандидатської дисертації – “*Діяльність органів міського самоврядування в галузі міського господарства, тортрівлі й промисловості в кінці XVIII – на початку ХХ ст.*”.

Діяльність Одеської міської думи в галузі благоустрою міста в кінці XVIII – на початку ХХ ст.

У статті досліджено проблеми діяльності міського самоврядування Одеси в галузі благоустрою міста: замощення вулиць, влаштування водопроводу, озеленення.

In the article the author investigates problems of activity of the urban self-management of Odessa on an accomplishment of city: the paving of streets, the equipping of the waterpipe, gardening.

Сьогодні в незалежній Українській державі проходять економічні й адміністративна реформа. У зв'язку з цим великого значення набувають зміни в регіонах України – розширяється коло питань, які вони можуть вирішувати самостійно. Тому цілком доречно звернутися до історичного досвіду функціонування органів місцевого самоврядування в дореволюційний час. Автор ставить за мету розглянути діяльність Одеської міської думи в галузі благоустрою міста в кінці XVIII – на початку ХХ ст.

У зазначеній період Одеса розвивалася швидкими темпами. Якщо у 1802 р. у місті мешкало 9000 чоловік, нараховувалося 39 промислових закладів і 1584 будинки, то за даними перепису 1897 р. воно мало 403815 жителів, а у 1914 р. – 630000 осіб. Одеса стала четвертим містом у Російській імперії за чисельністю населення після Санкт-Петербурга, Москви й Варшави [1].

Зростання населення Одеси та її розбудова поставили перед міською думою ряд завдань, вирішення яких покращило б благоустрій міста, полегшило б життя мешканців. Особливо це стосувалося проведення водопроводу, замощення й освітлення вулиць, озеленення.

Одною із найгостріших була проблема водопостачання. Тільки багаті мешканці мали можливість споживати для пиття воду хорошої якості, яку привозили з далеких джерел. Більшість населення міста користувалася зібраною після дощу несвіжою водою з цистерн або напівгіркою із міських криниць [2]. Існувало кілька проектів покращення водопостачання Одеси: добувати ґрунтову воду з криниць; влаштува-

ти ставки й очищувати каламутну воду після дощів; побудувати великі цистерни, які б вміщували багато тисяч відер води; відшукати фонтани, які були в Хаджибей.

У першій половині 1859 р. було опубліковано повідомлення про заснування компанії Одесько-Дністровського водопроводу, статут якої було затверджено 14 липня 1861 р. Очолив компанію граф Е.Т.Баранов, членами правління стали граф М.Д.Толстой, дійсний статський радник А.І.Колемін, купець першої гільдії і почесний громадянин Одеси С.С.Яхненко, банкір І.Я.Ефрусі, підприємці Я.Сороченков, І.Ходоровський і М.Ерікс.

Розроблений комісією і підприємцями проект водопроводу довжиною у 80 верст (30 верст до Одеси і 50 верст по місту) передбачав очищати на добу 600 тис. відер каламутної води. Міська дума придбала акції цієї компанії на 250 тис. крб. Підприємець М.Ерікс зажадав концесії на водопостачання терміном на 50 років з виплатою 6% дивідендів, але проти цього виступили власники будинків. П'ять разів це питання розглядалося на засіданнях думи, і 3 вересня 1864 р. гласні визнали існування товариства по будівництву водопроводу неможливим і припинили його діяльність [3].

Після цієї невдачі Одеська дума одержала пропозицію інженерів і будівельників гідрравлічних робіт лондонської компанії “Сімпсон і К” побудувати й облаштувати за свій рахунок міський водопровід протягом 1867-1870 рр. з умовою передачі його в концесію на 75 років. Умови були вигідні Одесі, але

компанія вимагала гарантію одержання чистого прибутку, і справа закінчилася невдачею. Міське самоврядування отримало ще декілька пропозицій від іноземних фірм, але вважало їх невигідними.

Архітектор Шмаков запропонував облаштувати штучний резервуар для дощової води при з'єднанні ярів Дальницького й Безіменного за 15 верст від Одеси та постачати її цілодобово в кількості до 150000 відер у 12 пунктів міста, звідки вона буде продаватися. Однак проект виявився надто дорогим і не був прийнятий.

Міська дума на засіданні 19 серпня 1868 р. виділила міському голові 10000 крб., які призначалися для попередніх глибоких досліджень найбільш раціональних планів будівництва водопроводів.

У другій половині 1868 р. одеський градоначальник передав у думу проект водопроводу, складений громадянином США Емілем Енгельманом, який передбачав подачу води з Дністра, від Маяка до Одеси, у кількості 1500000 відер на добу. Будівництво Енгельман мав вести за власні кошти в розмірі 2,5-3 млн. крб., при умові надання гарантій від уряду й міста на одержання доходу протягом 3-х років. Дума розробляла умови контракту з Е.Енгельманом [4].

Заяви й пропозиції надійшли також від Яницького з Парижа, Краузе – з Берліна, Миколи Бернардакі – з Петербурга, Франциска Едуарда – із Глазго, Джона Ренера, Роберта Брандта, Августа Геноха, Десемона, Томаса Докера, “Сімпсона і Ко” із Лондона, одеських купців А. Кочана, І.Бродського й інших. На засіданнях Одеської міської думи 29 липня і 3 серпня 1870 р. було вирішено призначити на 10 серпня останній термін подання заяв і пропозицій підприємців на будівництво водопроводу. Всього було одержано 17 проектів. 10 з них не були повними, 3 підприємці хотіли бути підрядчиками й будувати водогін на думські кошти, 2 компанії бажали одержати концесію і не вимагали від міста ніяких капіталів. Е.Енгельман сам відмовився від концесії.

У цей час також і міський голова Н.А.Новосельський розробляв план майбутнього водопроводу вартістю в 3,6 млн. крб., який передбачав подачу води об'ємом у 1,5-3 млн. відер на добу при напорі 63 футі на всій 130-кілометровій міській мережі. Одночасно складався технічний проект водопостачання Одеси інженерами Домініканом і Головачовим. 20 жовтня 1869 р. доповідь Н.А.Новосельського разом з попереднім проектом водопроводу була представлена думі для обговорення.

Найбільш привабливою виявилася пропозиція

Вільгельма Швабена і Джона Моора. Підприємці внесли в державний банк завдаток у сумі 281600 крб. і представили надзвичайно вигідні умови побудови одеського водопроводу.

Будівництво мало здійснюватися за власні кошти. Щоденно планувалося подавати не менше 2 млн. відер на протязі 16 годин на добу, з напором в 63 тути в будь-якій точці Одеси; у резервуарах мати не менше 600000 відер води на випадок тимчасової зупинки водопроводу; якщо 2 млн. відер на добу буде недостатнім, підприємці зобов'язувалися збільшити подачу води без винагородження. Передбачалося облаштувати від трьох до п'яти фонтанів з подачею води для них у розмірі сорока тисяч відер на добу, які б діяли від 15 квітня по 1 листопада. Гарантувався щоденний збут 300 тис. відер води на суму 900 крб., рахуючи по 12 коп. за бочку. Срок концесії – 60 років, після цього вся система водопроводу мала перейти у власність міста [5].

19 грудня 1870 р. контракт було укладено й підписано обома сторонами. 18 березня 1871 р. була отримана із Санкт-Петербурга телеграма про затвердження Одесько-Дністровського водопроводу [6], 4 жовтня того ж року для нього “височайшим” указом була відчужена земля, а 14 грудня підприємцям надали право безмитного ввозу із-за кордону устаткування, матеріалів та машин для будівництва водогону [7].

2 листопада 1871 р. почалося спорудження головної водонапірної станції поблизу Чумної гори. 22 березня 1872 р. у Лондоні утворилося Одеське водопровідне товариство, що забезпечувало фінансування будівництва.

З 9 червня 1872 р. розпочалися роботи на Дністрі, з 22 вересня – прокладання труб по міських вулицях; 9 вересня 1873 р. водопровід, хоч і не повністю закінчений, був урочисто освячений, а на Соборній площі забив фонтан. У березні 1874 р. водопровід прийняла комісія, хоча підприємці не вклалися в дворічний термін його побудови; 17 січня 1875 р. укладено новий договір між міською думою та акціонерним товариством [8]. Одеський водопровід у 1870-1890 рр. займав перше місце в Російській імперії по довжині: до Дністра – 40 верст, загальна мережа труб по місту становила 358 верст.

Іншим напрямком діяльності думи було замощення вулиць Одеси. У перше 30-річчя існування міста в цьому плані зроблено дуже мало. Замощувалися, головним чином, спуски (у 1820-1821 рр. – Херсонський, Карантинний і Воєнний) і місця, де відбувався найбільш значний рух підвід. Для цієї мети використовувався частково булижник, що привозився на суднах у вигляді баласту, частково місцевий

вапняк, який був зовсім неміцний.

Справа подальшого замощення пов'язана з ім'ям генерал-губернатора М.С.Воронцова. Одне з перших його розпоряджень започаткувало покриття одеських вулиць щебенем. У місті та передмістях будувалися нові мости, укріплювалися береги, схили Караканіної та Військової балок. За час перебування М.С.Воронцова на посаді генерал-губернатора краю перспективний план розбудови Одеси доповнювався 14 разів.

У кінці 1826 р. були відкриті щебенем Херсонська, Дерибасівська, Рішельєвська, Гречка вулиці та частина Катерининської. Камінь з передмістя Одеси, здебільшого з Сухого Фонтана, виявився не досить міцним. Ця обставина змусила з 1830 р. виписувати камінь для мостових із Тріеста, Ліворно, Генуї, Неаполя, островів Гречького Архіпелагу і Стамбула через підрядчиків, для цієї мети місто виділило 300 тис. крб.

На початку 1831 р. був утворений будівельний комітет для видобутку каменю біля Дніпра, Південного Бугу та в інших місцях. У 1832 р. були побудовані зразкові мостові з тріестських плітів і дерева, але під дією дощу на мостовій утворювалися ями, дерево не витримувало вологи, вирішено їх замінити на шосе. До 1840 р. в Одесі проклали 98011 кв. сажнів шосе, до 1853 р. – 165936 кв. сажнів, ширина шосе складала 6 сажнів, а загальна протяжність – 55 верст [9]. У 1846-1847 рр. на упорядкування вулиць і мостових було витрачено 1066839 крб.

27 жовтня 1859 р. в Одесі утворився спеціальний комітет по замощенню вулиць на чолі з поручиком Павичем. Підприємці фірми “Джона Ренні і К°” із Лондона запропонували замостити вулиці міста площею 123000 кв. сажнів і освітлювати його газом, який добували б з кам'яного вугілля, з облаштуванням 1500 ліхтарів, але цей проект дума розцінила як занадто дорогий.

19 квітня 1862 р. підприємець Жорж Фурнес і комітет Одесської міської думи підписали контракт про спорудження гранітних мостових і облаштування водостічних труб в Одесі. Кількість мостових за контрактом складала 150000 кв. сажнів із граніту, добутого на Південному Бузі [10]. Контракт з підприємцями було виконано.

З грудня 1868 р. комітет уклав контракт з інженер-полковником Починським на спорудження мостових в Одесі загальною площею не менше 10000 кв. сажнів на рік. Через 4 роки площа замощень можна збільшити, наскільки спроможний буде підрядник [11]. За кожну квадратну сажень комітет сплачував від 15 до 32 крб. Цей контракт сумлінно був викона-

ний підприємцями-підрядниками [12].

2 вересня 1876 р. член Одесської міської управи, завідуючий технічно-будівельним відділом О.О.Чижевич підписав контракт з інженер-полковником М.О.Деппом, що товариство для будівництва асфальтових доріг у Росії повинно було облаштувати асфальтові мостові на Приморському бульварі, Ланжеронівській вулиці, замостили площадки між будинком князя Воронцова й бульваром, а також з обох сторін Біржі в розмірах, які будуть визначені міською управою. Ціна встановлювалася у 25,75-32 крб. за кв. сажень при товщині асфальту 1,5-2 дюйми [13].

Отже, завдяки діяльності органів самоуправління місто замощувалося швидкими темпами, особливо в другій половині XIX ст., що покращувало його загальний вигляд і полегшувало життя мешканцям.

У справу озеленення Одеси важливий внесок зробив градоначальник міста герцог А.Е.Рішельє, який відвів значні ділянки як у самому місті, так і в безпосередній близькості до нього для насадження дерев. Дерева мали захищати від сонця й вітру, пригнічувати курячу і надавати місту вигляду оазису серед пустельного степу. Вважається, що перше дерево в Одесі, тополю поблизу карантину, посадив француз де Рассе. За власні кошти з Відня герцог Рішельє привіз акації й роздавав їх кожному, хто обіцяв їх посадити та доглядати; градоначальник у своїх розпорядженнях примушував домовласників поливати дерева перед будинками, не дивлячись на великі витрати води. Особи, які отримали по 25 десятин землі поблизу Одеси, мали протягом 2 років посадити 300 дерев. Місто і нині відоме своїми неповторними білими акаціями.

Герцог Рішельє сприяв також насадженню приватних садів на відстані 30-40 ліній довкола міста. Перший громадський сад подарував місту брат засновника Одеси – Фелікс Дерібас, про що мова піде пізніше.

Проте найвідомішим міським парком став “Сад Дюка”, де Рішельє зібраав зразки різноманітних квітів та рослин. Навіть залишивши Одесу, він продовжував надсилати сюди саджанці різноманітних рослин. Як пам'ять про герцога залишився його сад, який з часом перейшов у власність міста і отримав назву Дюківський.

Багато для озеленення Одеси зробив і генерал-губернатор та градоначальник Ланжерон. У 1818 р. під керівництвом садівника Карла Десметі, якого спеціально запросили із Франції, розпочалось утворення ботанічного саду, де на площі в 70 га було посаджено 125000 дерев. При генерал-губернаторі М.С.Воронцові в місті щорічно висаджу-

валися десятки тисяч дерев, і садівники, за особистим його бажанням, найбільше садили акації, бо це дерево дуже подобалося графу [14].

У південно-західній частині міста 7 вересня 1875 р. Олександр II відкрив новий великий парк, де він посадив перше дерево. Надалі територія парку, понад 24 десятини, використовувалася для промислових ярмарків, базарів і т.п. [15].

Значний ріст чисельності населення, інтенсифікація будівництва жилих будинків, промислових споруд, нових транспортних ліній на окраїнах призводили до помітних змін у плануванні Одеси. В передмістях було винищено чимало садів, парків. Майже загинули Дяківський сад на Слободці-Романівці, Левшинські плантації на Пересипу, забудовано зелений пояс Зовнішнього бульвару. Така ж доля спіткала і Ботанічний сад, більша частина якого була забудована, те, що лишилася, перебувало у занепаді. Перед Приморським бульваром у 60-х роках ХІХ ст. теж стояла перспектива залишитися без всякої рослинності.

Племінник засновника Одеси Й.М.Дерібаса Михайло Дерібас висловив власне бачення вирішення проблеми збереження зелених насаджень. Він вважав, що знищення міських плантацій буде продовжуватися до тих пір, доки міське управління не утворить особливу посаду “директора міських плантацій” і не призначить на це місце людину досвідчену, яка любить садівництво. Адже ніякого порядку, ніякої системи не можна чекати, поки міськими плантаціями будуть завідувати члени думи або будівельного комітету, тому що якщо між ними і з'явилися б любителі та спеціалісти садівництва, то вони поступово вибувають із міської служби і не можуть встигнути привести в порядок садівництво і скласти план зелених насаджень [16].

Однак наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на місці колишнього карантину поступово формувався новий парк, на сусідній території Ланжерону влаштовано пляж. З розвитком мережі водопостачання стало можливим формувати невеликі сквери на Соборній, Вокзальній, Олексіївській та інших площах, почати озеленення деяких вулиць. Найбільш інтенсивне зелене будівництво здійснювалося на початку ХХ ст. в районі Аркадії.

Важливою проблемою органів міського самоуправління було освітлення вулиць. Цю справу започаткував герцог Рішельє: у нижній частині міста в 1811 р. було встановлено 200 вуличних ламп, які працювали на солі.

У 1866 р. з'явилися перші газові лампи. У

1880 р. Одеська міська дума намагалася запровадити електричне світло, так звані лампи Яблочкова, але їх використання обмежилося Приморським бульваром. До 1887 р. в місті з'явилося кілька електричних вуличних ламп. У 1894 р. дума й управа звітували, що майже вся Одеса освітлювалась газом, на вулицях було встановлено 2142 газові лампи [17]. Витрати на освітлення становили 38.892 крб. 62 коп. з розрахунку по 18 крб. 20 коп. за кожен ліхтар [18].

У 1907 р. німецька кампанія продовжувала впроваджувати газове освітлювання, за контрактом підприємця Рідінгера з Одеською міською управою кожен ліхтар повинен освітлювати місцевість 2500 годин на рік [19]. Більшість будинків освітлювалося газовими або часовими лампами, тільки багаті домовласники могли дозволити собі парафінові лампи [20].

На відміну від центру Одеси набагато гіршим було становище з вуличним освітленням на окраїнах міста, особливо на Молдаванці, Пересипу, Слободці-Романівці, Близьких і Далеких Млинах, районі Малофонтанської і Середньофонтанської доріг, місцевостей навколо Куликового поля, за Олександрівським поліцейським відділенням та в інших районах, що в цілому складало більше як 100 км вулиць.

Міська управа вважала, що у цих районах єдиним доступним для казни способом освітлення вулиць було використання газу з ауерівськими пальниками. Однак відсутність газопроводів на цих вулицях поズбавляла можливості майже половину населення міста скористатися газом як дешевим джерелом для освітлення своїх приміщень. Становище у цій сфері дещо поліпшилося із вступом до ладу в жовтні 1887 р. міської електричної станції, побудованої фірмою “Ганц і К°”. На початку ХХ ст. її орендував І.Моргуліс. У зв’язку з дорожнечею цієї енергії вона забезпечувала тільки центральні вулиці та багаті оселі. Лише в 1913 р. була побудована нова велика електростанція потужністю більше 10 тисяч кінських сил. Це певною мірою поліпшило електропостачання міста [21].

Завдяки діяльності органів міського самоврядування та градоначальників Одеса в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. стала одним з найкращих і благоустроєніших міст Російської імперії. Великий, потужний водопровід, замощені й освітлені вулиці та площи, багато садів і парків робили життя мешканців Одеси набагато кращим. Одеська міська дума й управа надзвичайно ретельно і прискіпливо обирали умови контрактів та підрядників для виконання всіх робіт у місті, що являє собою приклад для наслідування.

Література

1. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – К.: Критика, 1999. – С. 226-227
2. История городов и сел Украинской ССР: Одесская область. – К.: Гл. ред. УСЭ. – С. 102.
3. Одеса, 1794-1894. – Одеса, 1895. – Издание Городского общественного Управления. К столетию города. – С. 285.
4. Ibid. – С. 287-288.
5. Ibid. – С. 289-291.
6. Одесский вестник. – 1871. – 18 марта.
7. Одесский вестник. – 1871. – 8 мая.
8. Одеса, 1794-1894. – С. 294.
9. Ibid. – С. 244-250.
10. Контракт о сооружении гранитных мостовых и устройстве водосточных труб в Одессе. – Выпуск I. – Одесса, 1863. – С. 17.
11. Контракт на устройство мостовых в Одессе, заключенный комитетом для сооружения мостовых с инженер-полковником Починским. – Одесса, 1868. – С. 5.
12. Ibid. – С. 11.
13. Контракт на устройство асфальтовых мостовых в Одессе, 1871. – Одесса, 1899. – С. 5.
14. Ми – одесити: Експериментальний навчальний посібник з краєзнавства для учнів шкіл, ліцеїв, гімназій / За заг. ред. професора С.В.Козицького. – Одеса: Маяк, 1997.
15. Герлігі П. Вказ. праця – С. 258.
16. Дерибас Ф.М. История городских плантаций и сада в Одессе и отношение к ним местного населения // Одесский вестник. – 1871. – 4 декабря.
17. Герлігі П. Вказ. праця. – С. 255.
18. Отчеты Одесской Городской Управы за 1894 год. По исполнению системы, доходов и расходов г. Одессы, о движении специальных капиталов. – Одесса, 1895. – С. 65.
19. Герлігі П. Вказ. праця. – С. 23.
20. Таблица времени освещения газовых уличных фонарей г. Одессы на 1907 год. – Одесса, 1907. – С. 1-2.
21. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Яреценко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок ХХ ст.). Управління містом. Історико-краєзнавчий нарис. – Одеса: Маяк, 1998.

Стаття надійшла до редколегії 28.02.2001